

УДК 316.472
DOI 10.53473/16946324_2024_3/1

Талантова Н.Т.,

Бишкек инновациялык колледжинин окуу
бөлүмүнүн башчысы,
0550 99-51-35, 0709 37-15-15
Email: talantova87@mail.ru

Талантова Н.Т.,

Заведующая учебным отделом Бишкекского
инновационного колледжа,
0550 99-51-35, 070937-15-15
Email: talantova87@mail.ru

Talantova N.T.,

Head of the Educational Department of Bishkek
Innovation College,
0550 99-51-35, 0709 37-15-15
Email: talantova87@mail.ru

АКЫЙКАТТУУЛУК ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

JUSTICE AS AN OBJECT OF RESEARCH

Аннотация: акыйкаттуулукту изилдөө анын көп кырдуу аспектилерин камтыйт — философиялык, укуктук жана социалдык. Бул эмгекте акыйкаттуулуктун ар кандай теориялары, анын ичинде утилитаризм, деонтология жана республикализм каралат. Коомдук институттарды жана укуктук системаларды калыптандырууда акыйкаттуулуктун ролуна өзгөчө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: акыйкаттуулук, индивид, социалдык топ, адеп-ахлак, коомдук процесс, адамзат, мамлекет, экономикалык мамилелер, концепция.

Аннотация: исследование справедливости охватывает её многогранные аспекты — философские, юридические и социальные. В данной работе рассматриваются различные теории справедливости, включая утилитаризм, деонтологию и республиканизм. Особое внимание уделяется роли справедливости в формировании общественных институтов и правовых систем.

Ключевые слова: справедливость, индивид, социальная группа, нравственность, общественный процесс, человечество, государство, экономические отношения, концепция.

Annotation: The study of justice covers its multifaceted aspects — philosophical, legal and social. This paper examines various theories of justice, including utilitarianism, deontology, and republicanism. Special attention is paid to the role of justice in the formation of public institutions and legal systems.

Keywords: justice, individual, social group, morality, social process, humanity, state, economic relations, concept.

Киришүү. Адамдардын бири-биринин, адам менен мамлекеттин ортосундагы өз ара

карым-катнаштарындагы акыйкаттуулук маселелерин теориялык жактан түшүнүүгө болгон кызыгуу жана бул маселени чечүүдө өз позициясын тиешелүү негиздөө аракеттери активдүү болуп жатат.

Дегеле, акыйкаттуулук феномени -бул татаал, көп деңгээлдүү кубулуш, ал коомдук карым-катнаштардын бүткүл системасын, анын конкреттүү көрүнүштөрүнүн бардык көп түрдүүлүгүндө мүнөздөйт. Ар кандай социалдык мамиле, индивиддердин өз ара мамилеси сыяктуу эле, индивиддер менен топтордун жана коомдун, мамлекеттин, адамдардын топторунун ортосундагы өз ара мамиле тигил же бул формада анын акыйкаттуулукка ылайыктуулугу жагынан сыналат. Бул апробация социалдык мамилелердин бардык субъекттерине тиешелүү – индивидден мамлекетке чейин, б.а. акыйкаттуулук же акыйкатсыздык жеке жана топтук психологиянын мүнөздөмөсү катары, бул субъекттин жүрүм-туруму түрүндө, башка адамдарга, социалдык топторго коомдук мамилелердин катышуучулары катары көрүнөт. Мунун баары акыйкаттуулук маселесин изилдөө үчүн ар кандай варианттар мүмкүн жана мыйзамдуу экенин жактайт.

Бардык басылмалар менен илимий жана илимге чейинки талкууларда акыйкаттуулук тигил же бул жол менен коомдук-саясий, экономикалык түзүлүштүн кандайдыр бир социалдык тобунун каалаган, белгилүү бир образы катары каралат. Бирок, кимдир бирөө акыйкаттуулуктун этикалык жагына, кимдир бирөө таптык жагына көңүл бурат. Айрымдар анын социал- демократиялык, экинчилери консервативдүү, башкалары болсо центристтик вариантын жакташат; солчулдар акыйкаттуулукту коомдун теңдикке карай болгон кыймылынан, оңчулдар саясатта жана экономикада бийлик иерархиясын күчөтүүдөн көрүшөт. Акыйкаттык ар бир жолу коомдун социалдык-экономикалык жана саясий түзүлүшүнүн ар кандай моделин, белгилүү бир социалдык топтун кызыкчылыктарына эң чоң салым кошо турган моделди негиздөө менен айкалышканын байкоо кыйын эмес.

Ошону менен бирге, атайын адабияттарда, биринчиден, акыйкаттуулук феноменин изилдөөдө этикалык мамиле ачык айтылат, анын алкагында ал негизинен тигил же бул коомдук процесстерге эмоционалдык-баалоочу мамилеге негизделген акыйкаттуулук сезими жана адеп-ахлактык аң-сезимдин абалын мүнөздөгөн жана адеп-ахлактык баалуулуктардын катышын билдирген түшүнүк катары каралат; жана, экинчиден, укуктук мамиле, мындайча айтканда, биринчи кезекте, юридикалык укуктун акыйкаттуулугуна, коомдук мамилелерди жөнгө салуунун мыйзамдаштырылган ченемдеринин акыйкаттуулугуна, мамлекеттик машина тарабынан белгиленген жана көзөмөлдөнгөн кемчиликсиз иш үчүн сыйлоо жана сыйлоо ченемдерине көңүл бурулган мамиле.

Феноменди изилдөө ыкмасынын үчүнчү варианты анча так берилбегендиги менен, анда акыйкаттуулук бар. Ал жогорудагы варианттардын ичинде бар, бирок анын маанилүүлүгү көбүнчө алардын структуралык элементтеринин биринин ролуна чейин кыскарат, башкача айтканда, ал өз алдынча мааниден ажырайт. Ошол эле учурда, ал көбүрөөк көңүл бурууга жана атайын изилдөөгө татыктуу. Анын өзгөчөлүгү акыйкаттуулукту коомдук мамилелердин объективдүү тарабы же объективдүү касиети катары иликтөөдөн турат, анын формасында белгилүү бир түрдүн мамилелеринин иштешине объективдүү муктаждык, анын субъективдүү фактор менен карама-каршы катышына объективдүү муктаждык пайда болот. Изилдөөнүн логикасы, албетте, көптөгөн авторлорду акыйкаттуулуктун объективдүү негиздерин издөөгө мажбурлайт, бирок бул идея ар бир жолу логикалык жактан аягына чейин, анын социалдык муктаждык менен байланышы, коомдук прогресс менен социалдык мамилелер тутумундагы акыйкаттуулуктун өсүшүнүн ортосундагы байланышка чейин жеткирилбей келет.

Албетте, изилдөө көйгөйүнө карата акыйкаттуулук же ыкмаларды изилдөө багыттарын бул градация, идеалдаштыруу ыкмасын колдонуу менен бир мисал боло алат. Бирок аны колдонуу бул учурда толугу менен негиздүү келет. Бул негиздери жана изилдөө кубулуштун касиеттери, жана анын теориялык изилдөөлөрдүн өзгөчөлүктөрү бар. Негиздүү жана

гносеологиялык жактан – бул изилденип жаткан көйгөйлөрдүн так аныкталышына жана тиешелүү таанымдык натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө түзөт.

Баарынан мурда, изилдөөдө акыйкаттуулук феномени эң кеңири таралган этикалык мамиле катары өзүн көрсөтөт. Анын үстөмдүгү абдан түшүнүктүү. Анын тамыры бийлик мамилелеринен тышкары ишке ашырылбай турган социалдык-экономикалык жана саясий мамилелердин табиятында жана коомдук аң-сезимде болгон мамилелерди жакшылык же жамандык, акыйкаттуулук же акыйкатсызды позициясынан баалаган коомдук мамилелердин бүтүндөй системасынын чагылуу табиятында жатат.

Адеп-ахлактык аң-сезимдин нормалары, белгилүү болгондой, тарыхый жактан адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн белгилүү бир натыйжасы катары калыптанат, баарыдан мурда экономикалык мамилелерден алынат жана коомдук пикир менен билдирилген, коомдогу адамдардын инсандар аралык карым-катнашын жана жүрүм-турумун жөнгө салуучу апробацияланган баа берүүлөрдүн, нормалардын жана эрежелердин системасын түзөт.

“Стратегиялык максаттарын ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасын өнүктүрүү, мамлекеттин жанакоомдун күч-аракеттерин түздөн-түз адамга, анын руханийлигине, адеп-ахлагына жана маданият деңгээлине топтоо, ошондой эле коомчулуктун кайрылууларын эске алуу менен токтоо кылынды: 2017-жыл Кыргыз Республикасында адеп-ахлактуулук, тарбия жана маданият жылы деп жарыялансын” [10, 39-б.].

Акыйкаттуулуктун талабы жана анын конкреттүү формалары, бардык башка моралдык адеп-ахлактык ченемдер сыяктуу эле, белгилүү бир коомдук мамилелерге болгон муктаждыкты билдирген объективдүү муктаждыктарга таянат. Демек, акыйкаттуулуктун талабы адеп-ахлак структурасына чектелген түрдө туура келет. Ошол эле учурда, адеп-ахлактын алкагында акыйкаттуулук феноменин изилдөө, аны талдоонун башка бардык варианттарына салыштырмалуу эң аз өлчөмдө, учурдагы социалдык-саясий түзүлүшкө, ошол мамлекетке, анын мыйзамдарына жана саясатына сын көз караш менен байланышкан.

Этикалык мамиленин чегинде акыйкаттуулук баарынан мурда адеп-ахлактык аң-сезимдин көрүнүшү катары изилденип, социалдык субъекттердин мамилелерин сезимтал баалоо түрүндө чагылдырылат. Ар кандай коомдук мамилелерге же калыптанып калган ченемдерге калыстык позициясынан баа берүү алардын ортосунда реалдуу же мүмкүн болгон дал келбестиктер болгондо пайда боло баштайт. Мындай карама-каршылыктар “акыйкаттуулук” катары бааланат. Оң жана терс баалоолор алгач акылга, рационалдуу түшүнүккө негизделбейт, бирок бул мүмкүнчүлүк четке кагылбаса дагы, карама-каршы келген субъектте жана анын иш-аракеттерине карата сезимге, эмоционалдык мамилеге негизделет. Мисалы, англис философу Д.Юм моралдык маселелерди чечүүдө акыл-эстин ролу чектелүү, ал эми акыйкаттык сезими такыр эле эмоционалдык чөйрөдө тамыр алат деп негизсиз эмес деп эсептеген [1, 189-198- бб.]. Илимдин заманбап далилдери юмдук көз карашты колдойт. Адам, заманбап психолог С.Степанов белгилегендей, “кырдаалга жоопсуз, эмоционалдуу баа берүүгө жана бир гана интуицияга таянуу менен стихиялуу чечим кабыл алууга” жөндөмдүү [2]. Ошондой эле кызыктуу ачылыштар жана америкалык нейробиологдор, деп жазат А. Марков, “ой жүгүртүү учурунда” деп тапкан “акыйкаттуулук” жана “натыйжалуу” чечимдин ортосунда тандоону талап кылган моралдык дилеммалар адамдарда мээнин үч кичинекей бөлүгүн тандап козгойт, алар акылга сыярлык логикалык иш-аракет менен эмес, эмоция менен байланышкан” [3].

Мамилелердин субъектилери, айталы, бийликтин иш-аракеттерине же кээ бир адамдардын иш-аракеттерине баа бере албаса дагы, алар дагы эле аң-сезимсиз келип, аларды акыйкаттуу деп жактырууга же кандайдыр бир “ички” акыйкаттуулук критерийи боюнча акыйкатсыз деп жактырууга, башкача айтканда, бул баалоолордун астында болушу мүмкүн жана экзистенциалдык элемент. Алар айтылышы мүмкүн жана жөн гана божомолдонушу мүмкүн, окуяларды ээрчип, алдын – ала болушу мүмкүн, бирок алар субъекттердин өз ара аракеттенүү кырдаалынын зарыл элементи болуп саналат. Немис социалдык психологу жана

философу Э. Фромм акыйкаттуулук умтулуу “адамдын маңызынын ажырагыс өзгөчөлүгү” жана анын эркиндик, өнүгүү үчүн күрөшүндөгү эң маанилүү курал экенин, ошол эле учурда “жалпы адамга мүнөздүү потенциалдуу мүмкүнчүлүккө” айланарын белгилеген [3, 354-б.].

Бирок, нейробиологдордун берген маалыматтары менен бирдикте Э.Фроммдун көз карашын абсолютизациялоо адамдардын дүйнө таанымын аныктоочу акыйкаттуулук сезиминин тубаса жандык эталону бар деген түшүнүккө өтүүгө алып келиши мүмкүн экенин байкоо кыйын эмес. Акыйкаттуулук феноменин кандайдыр бир тубаса сезимге гана эмес, коомдук мамилелердин субъективисттик сезимдик чагылышына гана кыскартуу таптакыр туура эмес. Г. Пирогов жана Б. Ефимов белгилегендей, акыйкаттуулук сезими башка адамдар менен болгон мамиледе жана ой бүтүмдөрдө, б.а. “рационалдуу ой жүгүртүүдөн кийин берилген, шашылыш же эмоциясыз (мисалы, кыжырдануу) болот. Акыйкаттыктын ар кандай концепцияларын карманган ар кандай адамдардын өкүмдөрү туш болгондо, алардын акыйкаттуулук сезими ошол коомдо өкүм сүргөн акыйкаттуулук идеясын чагылдырган рефлексивдүү тең салмактуулук орногонго чейин ички оңдоодон өтөт” [5].

Курчап турган реалдуулукта болуп жаткан бардык кубулуштар – мектептеги контролдук иштин натыйжасынан өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөргө чейин, жеке мамилелерден коомдук мамилелерге чейин, ал тургай жаратылыш кубулуштарына чейин – тигил же бул жол менен акыйкаттуулук жагынан бааланат. Ар бир конкреттүү учурда, тигил же бул иш- аракет боюнча ар кандай баалоо пикирлери болушу мүмкүн, алар акыйкаттуу да, акыйкатсыз да деп табылышы мүмкүн. Натыйжада, пикирлер гана эмес, ошол пикирлерди негиздөө үчүн иштелип чыккан логикалык процесстер да пайда болот. Акыйкаттуулук же акыйкатсыздык позициясынан кубулуштарга баа берүү, башка моралдык баа берүүлөр сыяктуу эле жаратылыш кубулуштарына, анын ичинде жаныбарлар дүйнөсүнө колдонулбайт, ал эми адамдардын өз ара мамилелерине гана тиешелүү, алардын аракеттери боюнча адамдарга кайрылат. Табигый кубулуштар, мисалы, жакшы аба ырайы же табигый кырсык, каалаган же жагымсыз окуялар деп айтууга болот, бирок аларды туура эмес же акыйкатсыз деп баалоого болбойт. Табигый процесстердин өзү жана табигый механизмдер ар түрдүүлүгүн көрсөтүп турат, деп жазат В.Д.Черепанов, “акыйкаттуулук жаратылышта феномен катары жок. Максатка ылайыктуулук деп аныктоого болот. Карыгандын өлүмү максатка ылайыктуу, анын баласынын өлүмү мүмкүн эмес. Ошондуктан үйүр балдарын коргоп, алсыраган, оорулуу, карыган малдын өлүшүн жан тартпай карап турат” [5, 34-б.].

Акыйкаттуулук же акыйкатсыздык катары адамдардын бардык иш-аракеттери бааланбайт, бирок алардын башка адамдарга, инсандардын же социалдык топтордун кызыкчылыктары таасир эткен жана ошого жараша жооп кайтаруу сөзсүз болгон коомго болгон мамилеси гана болот. Бул жерде эмоционалдык-сезимталдык баалоонун жетишсиздиги айдан ачык болуп калат. Бул дискриминация жана объект (эмес) акыйкаттуулук, түшүндүрүү жана негиздөө (алар туура эмес болушу мүмкүн, бирок алардын кээ бир вариант иштелип чыгышы керек), алардын жеке жана топтук кызыкчылыктарын жана карама-каршы тараптын таламдарын айырмалоо керек. Коомдук процесстерге, тигил же бул мамилелерге же коомдун абалына карата баалоо мамилелери рационалдуу формаларга ээ болуу менен идеологиянын статусуна жана илимий-теориялык иштеп чыгуулардын статусуна чейин көтөрүлүшү керек.

Акыйкаттуулук феномениндеги эмоционалдык жана рационалдуу жөнүндө айтылгандар адеп-ахлактын бардык структуралык көрүнүштөрүнө бирдей тиешелүү. Демек, акыйкаттыкты этика илиминин өкүлдөрү анын изилдөө объектиси катары карашы табигый нерсе.

Жалпысынан алганда, мамилелерди акыйкаттуу же акыйкатсыз деп таанууда жашоонун кубулуштарына жеке өзү, белгилүү бир социалдык топ же коом үчүн пайдалуулук же зыяндуулук көз карашынан баа берүү, болмуштун кыйла жагымдуу шарттарын түзүүчү шарттарда өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу зарылдыгын туюндурат. Ошондуктан, акыйкаттыкты түшүнүү чыр-чатактуу кырдаалдарга байланыштуу мамилелердин контекстинде, каалоолордон,

өтүнүчтөрдөн тартып, өз ара аракеттенүүчү субъекттердин бири-бирине болгон талаптарына чейин мүмкүн болгон жана кээде сөзсүз түрдө куткарылууга чейин камтылган. А.В.Прокофьев “акыйкаттуулук этикасынын башаты өз ара мамилени бузуучуларга каршы тийиштүү багытталган агрессия – “моралдык агрессия” менен байланыштуу” деп баса белгилейт [7, 26- 27-б.].

Акыйкаттыкка этикалык мамиле аны кароону жана аксиологиянын позициясынан, аны бир катар философиялык түшүнүктөрдө болгон жана орун алган башка адеп-ахлактык баалуулуктардын курамына киргизүүнү жокко чыгарбайт. Ошентип, мисалы, ал тургай, өз убагында Цицерон акыйкаттуулук өзүн-өзү баалуу жана бардык убакта жана бардык элдер үчүн бир экенин белгилеген. “...Акыйкаттуулук өзүнөн өзү келип чыгат” [8, 65-б.]. “Болбосо, – байыркы рим ойчулу Х. Ортега-и гассеттин көз карашында – бир гана убакытка же бир расага болгон акыйкаттуулук өзүнүн маанисин жок кылат” [9, 17-б.]. Бирок, каралып жаткан маселени изилдөө үчүн бул ыкманын илимий мааниси канчалык экендиги башка маселе.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору: изилдөө процессинде системалуу, тарыхый жана башка методдор колдонулду.

Жыйынтыктары жана талкуулоолор: Акыйкаттуулук менен адеп-ахлактын көрүнүштөрүнүн ортосундагы келтирилген окшоштуктар алардын билиминин бирдиктүү объектиси катары карым-катнаш этиканын укугун негиздөө үчүн жетиштүү. Бирок, ошол эле учурда, этика боюнча адистер эч качан жана эч жерде акыйкаттуулук феноменин изилдөөгө өзгөчө укугун талап кылышпайт. Тескерисинче, эгерде алар ушул маселеге кайрылышса, анда алар өз адистигинин чегинде гана болушат. Маселе кыйла кененирээк жана көп жагынан этиканын чегинен чыгат.

Акыйкаттуулук этикалык баалоолорго окшош, бирок ошол эле учурда ал татаалыраак, бир катар баалоолордун синтези болуп саналат. Ал субъекттин өзүнө болгон мамилесин – анын өзүн-өзү баалоосун, өзүнүн социалдык статусун баалоону, ал тарабынан накталай объективдүү шарттардын жыйындысын баалоону жана өзүнүн талаптарын баалоону, каршылаш субъектти баалоону жана шарттардын өзгөргөн же болжолдонгон өзгөрүүлөрүн баалоону болжолдойт. Бул, албетте, мамиленин субъектиси ошол баалоолордун грациясын жана синтезин ишке ашырып, тиешелүү силлогизмдерди түзөт дегенди билдирбейт. Бул, белгиленгендей, акыл- эстүү болушу мүмкүн эмес, эмне болуп жатканын айттырбай түшүнүүнүн натыйжасында иш-аракет кылат, ошондой эле маанилүү логикалык жактан иштелип чыккан болушу мүмкүн, бирок, баары бир ушундай болот. Мунун бардыгын этикалык жактан баалоо мүмкүн эмес – бул жерде анын чегинен чыгуу жетиштүү.

Корутунду. Балким, акыйкаттуулук менен адеп-ахлактын катышын талдоо жагынан андан да олуттуу мааниге ээ, акыйкаттыкты издөө дайыма эле адеп-ахлактык башталышка ээ эмес, социалдык-экономикалык же коомдук саясий негиздерге ээ. Акыйкаттуулуктун талаптары көбүнчө адеп-ахлактын чегинен ачык чыгат, жазалоо талабы же сыйлык түрүндө, же жаза түрүндө болот, б.а. көбүнчө материалдык, прагматикалык, кээде жөн эле меркантилдик максаттарды көздөйт. Мындан кем эмес, чоң баалуулук болуп акыйкаттык эмес, бул максаттарга жетүү боюнча, тараптардын бири мамилелер акыйкаттуу деп эсептеген шарттарды объективдештирүү боюнча субъекттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы саналат. Акыйкаттуулукта жетишүү көбүнчө социалдык шарттарды өзгөртүүгө багытталат, ал эми акыйкаттуулуктун өзү, тиешелүүлүгүнө жараша, социалдык баалуулук катары көрүнөт. Максаты мамилелердин субъекттери тарабынан менчик жана мамлекеттик бийлик органдарынын түзүлүштөрүн өзгөртүү талабы боюнча өтө маанилүү өзгөрүшү мүмкүн. Чындыгында, адамзат өзүнүн жашоосунун дээрлик бүткүл тарыхында белгилүү бир социалдык түзүлүш түрүндө акыйкаттуулук принцибин ишке ашырууга умтулат. Ал ийгиликке жете бербейт, бирок ошондой болсо да өнүгүү бар өнүгүү бар. Бул акыйкаттуулукту адеп-ахлактык баалуулук катары гана эмес, жалпы коомдук баалуулук катары кароого негиз берет.

АДАБИЯТТАР:

1. Юм Д. Исследование о принципах морали // Соч. в 2 т. – М., 1996. – Т. 2. 189–198-б.
2. Степанов С. Психологические шпаргалки. – М.: Эксмо. – 2007. – 256 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.4tivo.com/chelovek_health_sport/15297-psikhologicheskieshpargalki.html
3. Марков А. Чувство справедливости основано на эмоциях, а не на рассудке // Элементы большой науки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elementy.ru/news/430744>. Выпуск от 03.08.2006.
4. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н. Дудинский. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. 354-б.
5. Пирогов Г., Ефимов Б. Справедливость. Экономика. Выживание // Протестант [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazetaprotestant.ru/index.php/sociology/2532>. – Вып. от 26.05.2008.
6. Черепанов В.Д. Социальная справедливость – политическая категория // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки . – 2005. – №3. 34-б.
7. Прокофьев А.В. Справедливость или преодоление человеческой природы // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН, 2003. 26–27-б.
8. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М.: Наука, 1975. 65-б.
9. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. 17-б.
10. Ибраева А.Т. Справедливый мир и сближение культур // Вестник Международного университета Кыргызстана. -Вып.№1 (34), Б.,2018.